

160 LET OD KONÁNÍ PŘECHODOVÉHO SČÍTÁNÍ LIDU NA ÚZEMÍ ČESKÉ REPUBLIKY (1857)

Jiřina Růžková

Období druhé poloviny 19. století se vyznačuje některými převratnými politicko-ekonomickými změnami, které nacházejí i svůj odraz ve sčítání lidu. Prvé sčítání, jehož celkové pojetí a cíle se zásadně odlišovaly od předchozích soupisů obyvatel, se konalo **k 31. 10. 1857 podle císařského nařízení ze dne 23. března 1857 č. 67 ř. z.**

Sčítání 1857 předcházela **téměř stoletá souvislá řada úředních soupisů obyvatel** (konskripcí), jejichž prvořadým cílem bylo získání informací pro potřeby vojenské, příp. daňové (Berrová, 2006). V průběhu doby docházelo k jejich různým změnám, prováděly je v různých obdobích úřady církevní, vojenské, politické, případně obojí s rozdílnými výsledky, měnila se jejich periodicitu (roční, tříletá) i rozsah sčítaného obyvatelstva. Od roku 1779–1826 byly prováděny tak, že byly zjištěním v místě aktualizovány vždy výsledky minulého roku. Následně pak s výjimkou roku 1848 se konaly v periodicitě tříleté. Přes mnohé změny se však po celé toto období soupisy zabývaly obyvateli jako nositeli daňové a především pak vojenské povinnosti.

Soupis obyvatel uskutečněný v roce 1851 tuto řadu soupisů na území Rakouska, a tím i na území dnešní České republiky, ukončil. Systém těchto soupisů, jejich obsah, způsob provádění, již nemohl vyhovovat novým požadavkům a potřebám státní správy.

Sčítání 1857, které je označováno jako přechod, resp. jako významný předěl, mezi soupisy obyvatelstva a moderními sčítáními lidu

- bylo jednotně provedeno na celém území rakouského mocnářství,
- konalo se k jednomu dni,
- zahrnovalo veškeré obyvatelstvo domácí (příslušné do dané obce), a to jak přítomné, tak i v den konání sčítání nepřítomné; sčítání byli rovněž cizinci,

- prováděl jej jediný orgán (politické orgány, tj. obce a nově ustanovené okresy) bez účasti dalších,
- kromě obyvatel bylo sčítáno i domácí hospodářské zvířectvo,
- zpracování výsledků přineslo relativně podrobné a úplné informace o počtu a složení obyvatel v českých zemích.

ORGANIZACE SČÍTÁNÍ

Vlastní organizace sčítání 1857 se již výrazně přibližovala sčítáním novodobým. Bylo prováděno podle jednotlivých obytných budov a domácností. Za každou z nich byl vyplněn příslušný česko-německý tiskopis, který potvrzoval majitel domu. Za provedení sčítání odpovídala obecní představenstva a úřady politických okresů, které také zajišťovaly výběr sčítacích komisařů.

Každý majitel domu, příp. jeho správce obdržel spolu s instrukcemi k vyplnění sčítací formuláře pro příslušné nájemce domů. Za neznalé čtení a psaní vyplňoval formuláře majitel/správce domu. Vyplněné formuláře byly předávány představenému obce, který zodpovídal za sestavení stanovených sumářů za obec, a to jak o obyvatelích, tak i o hospodářském zvířectvu. Obdobnou funkci ve stanovených osadách plnili i sčítací komisaři, vč. sestavování sumářů, avšak pod dohledem představeného obce.

Císařské nařízení ze dne 23. března 1857 č. 67 ř. z., také stanovilo sankce za vyhýbání se sčítání nebo uvedení nepravdivých údajů. Okresní úřad mohl uložit pokutu ve výši 1 zl. až 20 zl., které by poté měly být předány do fondu chudých příslušné obce, nebo uložit trest maximálně týdenního vězení.

SČÍTACÍ TISKOPISY¹⁾

Základním sčítacím tiskopisem byla „*Cedule označovací k popsání obyvatelstva a nejpotřebnějších*

1) Zdroj sčítacích operátů – Státní oblastní archiv Třeboň.

zvířat domácích pro užitek chovaných dle toho, koho obojího bylo dne 31. října 1857“. Součástí „Cedule“ bylo i tzv. Naučení:

Naučení.

- a) Každý držitel domu nebo správce jeho má cedule oznamovací, jak mile je od představeného obce obdržel, i s tištěným naučením bez prodlení v domě rozdati, aby je každý, jehož se to týče, vyplnil, a dne 4. listopadu má je, když byly vyplněny, shromáždit.
- b) Držitel domu neb správce jeho má na každé ceduli sám napsati číslo domu i číslo příbytku.

Co se ikne čísla příbytku, má se zachovati ten pořádek, který jest ve fazi, podané z příčiny daně nájmu domovního. Nemíli v tom místě daň z nájmu domovního zavedena, zachován buď ten pořádek příbytků, který byl posud obyčejný; pakli by ale ani toho pořádku nebylo, obdržel příbytek držitele domu, bydlící ve svém domě, číslo první a pak se poznamenají ostatní příbytky od přízemi až do nejvyššího poschodí čísly pořad jdozdání.

- c) Když cedule oznamovací, mezi něž náleží také cedule držitele domu aneb více držitelů společných, jestliže v domě bydlí, jsou shromážděny, sešijí se, poznamenají náležitě v seznamu tomto, a odevzdají se ve lhůtě ustanovené představenému obce; na konci seznamu tohoto má se ale pod odpovídáním z toho tolo potvrzení napsati:

Nížeapsaný potvrzuje, že žádný nájemník není opominut.

Datum . . . . .

Podpis . . . . .

- d) Jestliže by někdo cedule oznamovací přijmouti nechtěl, a nebo by cedule vyplněné v náležitý čas neodevzdal, budiž to v seznamu tomto v rubrice „Připomenutí“ poznamenáno; v též rubrice budiž také krátce podotknuto, kdyby něco jiného nepravého na jevo přišlo.

Sčítací formuláře, které lze označit jako průvodní:

- „Seznamování shromážděných cedulí oznamovacích k popisování lidu roku 1857“ (obsah: číslo domu, jméno držitele domu, číslo příbytku, jméno toho, kdo ceduli oznamovací vyhotovil, kolik jest cedulí oznamovacích, kolik jest příloh, připomenutí)
- „Seznamování cedulí oznamovacích a příloh k nim náležitých“ (obsah: obec, osada, číslo domu, kolik jest nájemníků, kolik jest cedulí oznamovacích, kolik jest příloh, připomenutí).

Obsah sčítání lidu 1857 – zjišťované údaje²⁾

Osoby

- Číslo domu
- Číslo příbytku
- Pořad jdoucí číslo
- Jméno a příjmení, též stupeň šlechtictví a predikát
- Narození (rok, měsíc, den)
- Náboženství
- Důstojenství, úřad, řemeslo neb jiný způsob živnosti neb výživy
- Stav (svobodný, svobodná, ženatý, vdaná, vdovec, vdova)
- Domov, obec, okres, kraj, země
- Přítomen
- Nepřítomen
- Připomenutí

Dobytek (druh a počet kusů)

Wohnung*-Nr.
Číslo příbytku

Anzeigezettel — Cedule oznamovací

für den häuslichen Nutztiere nach dem k. p. sčítání obyvatelstva a nejpotřebnějších zvířat domácích pro užitek chovaných dle toho, kolik obojího bylo dne 31. října 1857.

Religion. Náboženství.	Würde, Amt, Gewerbe oder sonstige Unterhaltungsquelle. Důstojenství, úřad, řemeslo nebo jiný způsob živnosti neb výživy.	Stand, Heilg. beruflicher Ergewerbsart. Stav, sro- hodný (svo- bodný), ženatý (vdaný), vdovec (vdova).	Primarh, Gemeinde, Bezirk, Kreis, Land. Domov, obec, okres, kraj, země.	Anmerkung. Připomenutí.	Hofstand. Dobytek.	
					Stattung. Jaký.	Zahl Kolik kusů.
					Ferkel Hvězdi	
					Swine Kobylky	
					Wappstücken Kobylky	
					Wappstücken Kobylky	

2) Opis z „Cedule“ v tam uvedeném znění.

- Koně:
  - Hřebci
  - Kobyly
  - Valaši
  - Hříbata do 3 let
  - Mulové a mezci
- Dobytek hovězí
  - Býkové
  - Krávy
  - Voly
  - Telata do 3 let
- Oslí
- Ovce
- Kozy
- Dobytek vepřový

Doba, ve které se sčítání 1857 konalo, byla z pohledu života obyvatel nadále velmi složitá, což mj. dokládají i vybrané údaje ze statistiky přirozeného pohybu obyvatel. Střední délka života při narození se v období 1850–1860 pohybovala kolem 32 let u mužů a 34 let u žen. Kojenecká úmrtnost (počet zemřelých do 1 roku z 1 000 živě narozených) v letech 1855–1859 (průměr) činila 255 zemřelých, což představuje téměř třetinu z úhrnu všech zemřelých (Srb, 2004). Trvajících relativně vysoká úmrtnost byla ovlivňována mnoha faktory a v nemalé míře i opakujícími se zhoubnými epidemiemi.

Toto období je především výjimečné tím, že se začínají různou intenzitou projevovat **důsledky revolučního roku 1848, který přinesl zcela zásadní změnu v životě země**, především pak zavedení systému státní správy a zrušení správy vrchnostenské, organizaci samosprávy, zrušení roboty a vyvázání se z poddanství. Zároveň padesátá léta 19. století jsou obdobím nebývalého rozvoje většiny ekonomických odvětví – těžkého průmyslu, strojírenství, těžby uhlí, budování dopravních sítí – železnic, ale i odvětví dalších. Pokračující a intenzivní industrializace českých zemí přinášela vznik i nových průmyslových center a současně i změny v rozmístění obyvatelstva a v jejich ekonomické struktuře. Důležitou a první **reakcí na novou situaci je z pohledu informačních zdrojů právě sčítání uskutečněné v roce 1857.**

Sčítání 1857 poskytuje **poprvé statistické údaje o ekonomické aktivitě všech obyvatel a jejich struktuře.**

Při soupisech obyvatel prováděných podle předpisů josefínské doby byl zachycen pouze zlomek populace – 4 až 8 % (Srb, 2004).

Obyvatelé byli ještě v první polovině 19. století až do roku 1851 třídění podle povolání pouze do 5–6 skupin, a to jen za muže starší 14 let.

Klasifikace povolání³⁾ – soupisy obyvatel v letech 1830–1851

- Duchovní
- Šlechtici
- Úředníci
- Řemeslníci a umělci (*v letech 1770–1827 byli do této skupiny zařazeni rovněž měšťané a jednu samostatnou skupinu tvořili domkáři, zahradníci a lidé s jiným povoláním*)
- Sedláci

Při sčítání 1857 se rozsah klasifikace povolání výrazně rozšířil na **17 skupin a zahrnoval již všechny ekonomicky aktivní muže i ženy.**

Klasifikace povolání – sčítání 1857

- Duchovní
- Úředníci (též pensisté)
- Vojáci a vojenští úředníci
- Spisovatelé, umělci, soukromí učenci
- Advokáti, notáři, veřejní agenti s personálem
- Osoby zdravotní služby
- Majitelé půdy a dolů (s nájemci)
- Majitelé domů a rentiéři (žijící z kapitálu)
- Továrníci a živnostníci
- Obchodníci
- Lodníci a rybáři
- Pomocní dělníci v zemědělství, lesnictví a hornictví
- Pomocní dělníci v továrnách a živnostech
- Pomocní dělníci v obchodě
- Jiní služebníci
- Nádeníci
- Ostatní osoby

ZPRACOVÁNÍ VÝSLEDKŮ SČÍTÁNÍ LIDU 1857

Zpracování výsledků sčítání 1857 bylo založeno na jejich postupné **ruční sumarizaci** za obce, okresy, kraje

3) Přehled klasifikací povolání – Fajfr aj., 1960.

a země. Krajské přehledy, zpracované na základě okresních souhrnů, byly předány ministerstvu vnitra ke zpracování hlavních zemských přehledů. Ty byly prezentovány panovníkovi a poté byly vyhlášeny. Obdobně jako při sumarizaci údajů za obyvatele bylo postupováno i při zpracování výsledků o počtu a druzích hospodářského zvířectva.

Výsledky sčítání 1857 jsou jen v menší míře poznamenány praxí minulých soupisů obyvatel. Kromě zjišťování a zpracování výsledků za obyvatele „domácí“, tj. podle jejich domovské příslušnosti, nikoliv tedy za obyvatele v místě sčítání přítomné, bylo dalším reliktem minulosti také rozdílné třídění za muže a ženy. Údaje o mužích byly výrazně podrobnější. Muži byli rozděleni do 16 věkových skupin (z toho ve věku 14–21 let podle ročníku narození) a ženy pouze do 7 věkových skupin.

Přesto sčítání 1857 přináší relativně úplná a podrobná data zejména o složení obyvatel českých zemí

a nepochybně je tak **významným informačním zdrojem a historickým dokumentem o době, ve které se konalo.**

Výsledky sčítání 1857 byly publikovány v „*Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*“ a samostatně v knižní podobě pod názvem „*Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*“, Wien 1859.

Císařské nařízení ze dne 23. března 1857 č. 67 ř. z., mj. také stanovilo, že periodicitu dalších sčítání lidu ve všech korunních zemích Rakouska bude šestiletá, a to vždy k datu 31. října. Toto ustanovení však z různých důvodů nebylo naplněno a proto platilo jen pro toto jediné sčítání.

Další sčítání se uskutečnilo až po dvanácti letech k 31. 12 1869⁴⁾ na základě říšského zákona z 29. března 1869 o sčítání lidu č. 67 ř. z. Toto sčítání je označováno jako první moderní sčítání lidu na území České republiky.

Tab. 1: Vybrané údaje ze sčítání lidu 1857 v českých zemích / Selected data from the 1857 census in the Czech lands

Ukazatel / Indicator	
Počet obyvatel / Population	7 118 773
v tom / of which	
muži / males	3 398 454
ženy / females	3 720 319
Ekonomicky aktivní celkem / Total economically active	2 820 346
v tom (v %) / of which (in%)	
dělníci / regular labourers	42,5
nádeníci / day labourers	22,1
ostatní zaměstnanci / other employees	3,2
samostatní / self-employed	32,2
Věkové složení obyvatel (v %) / Population by age (in %)	
0–14	33,3
15–59	60,5
60 a více let vč. nezjištěného věku / 60 and over, incl. age not identified	6,2

Zdroj: Srb, 2004.

Source: Srb, 2004.

4) Podrobnější informace o sčítání lidu 1869: Růžková, J. 2014. 145 let od konání prvního moderního sčítání lidu na území České republiky (1869). *Demografie*, 56, s. 260–267

Literatura

- Berrová-Brabcová, P. 2006. Z historie sčítání lidu (1754–1910). *Demografie*, 48, s. 275–276
- Fajfr, F. – Jureček, Z. – Ullmann, O. 1960. *Sčítání lidu, domů a bytů*. Praha: Knihovnice SÚS.
- Kárníková, L. 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha, Nakladatelství ČSAV.
- Sčítací operáty – Státní oblastní archiv Třeboň.
- Sčítání lidu, domů a bytů 2011 – Pramenné dílo. 2013. Praha: Český statistický úřad
- Srb, V. 2004. *1 000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS / CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW 2017, ROČNÍK 53, ČÍSLO 5

STATI

Ivana Přidalová, Martin Ouředníček | Role zahraniční migrace v měnící se sociálně prostorové diferenciaci Prahy

Tomáš Doseděl, Tomáš Katrňák | Finanční a nefinanční návratnost vzdělání v době vzdělanostní expanze v České republice

Marcela Petrová Kafková, Tatiana Sedláková | Čtvrtý věk jako specifické pole pro vyjádření aktérství

Zdeněk R. Nešpor | „Opustíš-li mne, zahyneš...“ Akademická dráha Otakara Machotky a dalších českých sociologů v emigraci po únoru 1948

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Recenzovaný oborový vědecký časopis vydávaný Sociologickým ústavem AV ČR, v.v.i.

Přináší zásadní stati rozvíjející českou sociologii.

Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz>

Vychází 6× ročně (4× česky, 2× anglicky).

Cena jednoho výtisku bez DPH je 85 Kč. Předplatné na rok je 510 Kč.

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:

Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9,

tel.: 800 300 302, e-mail: postabo.prstc@cpost.cz